„Nagyszerű emléke legyen a zsidóságot ért hatalmas szerencsétlenségnek”

A Kozma utcai (Rákoskeresztúri) temető emlékművének keletkezéstörténete

BÓDI LÓRÁNT – MEZEI HANNA

A holokauszt pusztítása következtében a magyarországi zsidó közösségek elvesztették híveinek nagy többségét, szervezeti és hitéleti keretei pedig súlyos károkat szenvedtek.[1] A túlélők megsegítésében és a megmaradt intézményi állomány fenntartásában a Magyar Izraeliták Országos Irodájának azonnal jogi, vallásjogi és gazdasági kihívásokkal kellett megküzdenie: a deportáltak hontalan státuszával *(displaced persons),* az ezzel járó repatriálási nehézségekkel, a hazatérők

[1] Közvetlenül a háború után számos hitközség megszűnt (összesen 103-ra teszik), ugyanakkor 1946 novemberére összesen 263 hitközség tudott újjáalakulni, melyek közül 137 a neológ, és elenyésző részben a status qua ante felekezethez, míg 136 az ortodox felekezethez tartozott. A Trianon utáni Magyarország területén dolgozó 74 főrabbiból mindössze 14 tért haza. Ennek következtében súlyos rabbihiány lépett fel, különösen igaz volt ez vidéken. A zsinagógák túlnyomó többsége is hatalmas károkat szenvedett. A háború folyamán az üresen álló zsinagógákat gyakran a katonaság vette birtokba és használták lóistállónak, szálláshelynek, korábban a gettósítás és a zsidó javak tárolásának helyszíneként szolgáltak, majd a hadműveletek során pusztultak tovább. A megrongálódott épületeket sokszor elbontották, ez történt a balassagyarmati zsinagógával, amelyet a háború után felrobbantottak. Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Szerk.: Bohus Kata – Csősz László – Laczó Ferenc. Budapest: Park, 2022.; Toronyi Zsuzsanna: Bevezető. Források a magyar zsidó kulturális örökségről 1945–1960. In. Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége.* Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010. 7–24.; Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák 1946–1949. *Regio*, 2016/2. 8–9.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig,* Pozsony: Kalligram, 2012. 916–917.

segélyezésével, a hitélet és az oktatás[2] intézményi, fizikai tereiben okozott károk rendbetételével. A fentiek mellett olyan további gyakorlati és vallásjogi problémákkal szembesültek, amelyekre nem voltak kész a hagyományon alapuló válaszok: mit kezdjenek a kallódó vallási kegytárgyakkal, a táborokból származó emberi maradványokkal (hamuval és az ún. RIF-szappanokkal, melyeket szintén maradványokként kezeltek),[3] és nem utolsósorban, hogy miként és milyen formában emlékezzenek meg az elmúlt tragikus évek, a vészkorszak áldozatairól.

Emlékezeti kihívások

A zsidó hagyományban a halottra való megemlékezés rendszerint az adott illető halálának napjához kötődik *(Jahrzeit),* azonban a táborokban, munkaszolgálatban elhunytak esetében sem a pontos dátumról, sem a holttest helyéről nem volt tudomás. Ezért az egyéni megemlékezésről a kollektív megemlékezési formákra terelődött a gyakorlat. A magyar zsidóság a vészkorszakra való megemlékezési gyakorlatait általában elkülönülten, felekezeti térben (temetők és zsinagógák terében) saját belügyeként kezelte, de a megemlékezések időnként a nemzsidó lakosság és gyakran az állami valamint helyi szervezetek képviselőinek részvételével zajlottak.[4] Az emlékezés egyik kollektív gyakorlatát az emléknapok jelentették. Az emléknapok kijelölésében azonban a két zsidó irányzat (neológ, ortodox) el-

---

[2] Bányai Viktória: Vidéki zsidó iskolák a Holokauszt után: 1945–48. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei.* Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. 160–172. Kisszámú vidéki zsidó iskola tudott újra elindulni a holokauszt után, mivel az iskolás korosztályt a veszteségek különösen is sújtották, kevés tanító tért haza, valamint a legtöbb helyen maguk az iskolaépületek is megrongálódtak.

[3] A RIF-szappanok legendájáról: Neander, Joachim „Symbolically Burying the Six Million": Post-War Soap Burial in Romania, Bulgaria, and Brazil. *Human Remains & Violence, 2016/1, 23–40. DOI: 10.7227/HRV.2.1.3* Bódi Lóránt: *A kibeszélhetetlen számbavétele – társadalmi diskurzusok a holokausztról a II. világháborút követően (1945–1948)*, PhD Diss, ELTE, Budapest, 2022. 139–140.

[4] Kónya, 2016. 11.

térő hagyományokra épített, és ennek megfelelően eltérő napokat határozott meg a megemlékezések számára.

Az ortodox vezetés a vészkorszakot a zsidóüldözések régre nyúló historikumába helyezte el, és ez alapján jelölte ki Sziván hónap 20. napját (1948-ban ez június 27-re esett), a kora újkori zsidóüldözések emléknapját. Ezzel szemben a neológ testület a vészkorszakot egyszeri eseménynek tekintette és március 19-ét, a német megszállás napját jelölte ki a hívek számára. Vidéken gyakran az adott közösség deportálásának időpontja szolgált alapul. Az emléknapok mellett a kollektív megemlékezés és gyász másik megnyilvánulását az emlékművek, szimbolikus sírhelyek, emléktáblák jelentették. A háború után a helyi hitközségek több száz – a korabeli szóhasználattal – „mártíremlékművet" avattak fel, túlnyomórészben temetőkben, valamint hitközségi tulajdonú helyeken, zsinagógák falain, annak ellenére, hogy az emlékmű mint kommemorációs forma nem volt inherens része a zsidó tradíciónak, ahogy erre rámutattak ortodox rabbik a háborút követően.[5] Az emlékművek többségében a deportálások 3. vagy 4. évfordulójára készültek el 1947–1948-ban,[6] több esetben azonban az illetékes rabbik iránymutatása ellenére, akik az emlékművekre – ugyanúgy, mint például szoborábrázolásokra – a bálványimádás tilalmát vonatkoztatták. Ezek az emlékművek egyúttal az elpusztított közösség szimbolikus helyeivé is váltak.[7] Párhuzamosan az országosan zajló, helyi áldozatok neveit tartalmazó emlékműállításokkal, a MIOI úgy döntött, hogy létesüljön egy

---

[5] Kónya, 2016. 11–18.

[6] Frojimovics, Kinga: 'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...'. Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica* XIV, 2006. 115–128., *Magyar Nemzet*, 1948. július 6. 4.

[7] Közvetlenül a háború után a holokauszt által érintett országokban nagyon különböző módon és stílusban állítottak emlékműveket az elpusztult közösségeknek. Lengyelországban – ahogy James E. Young bemutatja– sok közösség teljesen elpusztult, ahol pedig voltak visszatérők hitközségi, intézményi segítség híján előfordult, hogy csak zsinagógák, síremlékek törmelékeiből „spontán" módon hoztak létre emlékműveket. Később követték is ezt az emlékmű-esztétikát. James E. Young: *The Texture of Memory Holocaust Memorials and Meaning.* New Heaven: Yale University Press, 1993. 185–208.

központi, valamennyi zsidó áldozatnak dedikált „mártíremlékmű" is, melyet – követve az 1848–1849-es szabadságharc áldozatainak, majd az első világháború áldozatainak emlékére állított emlékművek gyakorlatát[8] – a Rákoskeresztúri (ma Kozma utcai) temetőben helyezne el.

A rákoskeresztúri temető emlékezeti kontextusa és az emlékműpályázat

A rákoskeresztúri temető jelenleg is a hazai zsidóság legnagyobb temetkezési helye, egyúttal itt kaptak helyet a kollektív megemlékezés emlékművei is; a szabadságharc zsidó áldozatainak emlékműve és az első világháború tízezer zsidó hősi halottjának emlékműve. A felállítandó emlékmű kontextusát adták a már korábban ott létrejött sírok, amelyek a második világháború alatti zsidóüldözés áldozatainak állítanak emléket: az emlékmű mögött lévő sírban a tóratekercsek fekszenek, az emlékmű közelében lévő „A" parcellában a gettókban és munkaszolgálatban elhunytak exhumált sírjai helyezkednek el.[9] Illetve ide sorolhatóak a RIF-szappanok sírja, a Kiskunhalason legyilkolt munkaszolgálatosok (194 fő) sírja, valamint a meggyalázott tórák sírhelye is.[10]

A temetőben kialakított síremlékek mellett a hitközség 1947-ben döntött a központi emlékmű létrehozásáról. Ennek első lépése volt, hogy létrehozta a Pesti Chevra Kadisa Mártíremlékmű Bizottságát. 1947 júniusában került sor az első pályázat meghirdetésére a bizott-

---

[8] Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó: Izraelita első világháborús emlékállítások és fogadtatásuk Szeged példáján. In: Glässer Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái hármashalmon*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015. 105.

[9] Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. Budapest: Városháza, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. 608.

[10] Zsidó síremlékek Budapesten, https://444.hu/kepek/2023/07/31/ha-ezek-a-nemet-fiatalok-nem-lennenek-senki-sem-hozna-rendbe-a-munkaszolgalatosok-sirjait-a-kozma-utcai-zsido-temetoben, (letöltés ideje: 2024. július 31.)

ság jóvoltából.[11] A hirdetményben az emlékmű dedikációját a következőkben határozták meg: „A nyilas és náci gonosztevők keze által munkaszolgálatban, deportációban elpusztított és itthon legyilkolt, a rákoskeresztúri izr. temetőben és ismeretlen helyen porladó mártírjaink emlékére és a hátra maradott gyászolók kegyeleti helyének létesítésére."[12] A felsorolás használatával a hirdetmény tágan fogalmazott az áldozatok vonatkozásában és a megnevezésükre a „mártír" kifejezést használta – nem jelenik meg a zsidó, sem az sem, hogy az emlékmű valamennyi magyar zsidó áldozatnak állít emléket, köztük a már a temetőben nyugvóknak is. Vagyis egyszerre szól valamennyi, ismeretlen helyen lévő áldozatnak és a „budapestieknek" is. Ebből is fakadhatott, hogy többen az avatóbeszédet tartók közül és más szöveghelyeken is a „budapesti" áldozatok emlékműveként hivatkoztak a rákoskeresztúri emlékműre. A hirdetmény tett egy kitételt a pályázók körére nézve is: „izraelita vallású művész vagy tervező technikus" vehetett csak részt.

Ezt követően a Pesti Rabbiság küldött egy levelet a Chevra Kadisa Elöljáróságának, amiből arra lehet következtetni, hogy kompetencia és hatásköri problémára hívta fel a figyelmet, miszerint – a központi emlékmű ügye mellett – felállításra kerültek („bekerültek") a temetőbe olyan emléktáblák, emlékművek, sírok, melyek formája és tartalma („felírásai") nem volt egyeztetve sem a rabbisággal, sem a Chevra Kadisa képviselőjével, Teichmann Jakabbal.[13] Az augusztusban beérkezett pályázatok után, szeptember 7-én megtörtént az alapkőletétel, mely során Kecskeméti György rabbi mondott beszédet. Hiába érkeztek be pályaművek és történt meg az alapkőletétel, a bizottság úgy határozott, hogy egyik pályázatot sem javasolja megvalósításra, és újabb pályázat kiírásáról döntött.

1948. január 21-én meghirdették az újabb pályázatot, általánosabb dedikációval: „a temetőben és távoli ismeretlen helyeken

[11] Jegyzőkönyv, Pesti Chevra Kadisa iratai, MZSML XIII. 2. 673.

[12] Tervpályázati hirdetmény, MZSML XIII. 2. 673.

[13] Pesti Rabbiság levele a Chevra Kadisa Elöljáróságának, 1947. július 3. , Pesti Chevra Kadisa iratai, MZSML XIII. 2. 673.

porladó magyarországi zsidó áldozatok emlékét hivatott megörökíteni". A pályázat biztatta a részvételre jogosultakat, hogy „minél nagyobb számban" jelentkezzenek, ezt ösztönzőleg jelentősen növelték a pályaművekért adható díjakat: az első helyezettnek 2500 Ft-ról 4500 Ft-ra, a második esetében 1500 Ft-ról 2500 Ft-ra, míg a harmadik díjnál 1000 Ft-ról 1500 Ft-ra. Az irányelvekben közölt specifikáció tovább részletezte a megvalósulandó emlékművel és a pályaművekkel kapcsolatos elvárásokat. A rendeltetését illetően kettős célt határozott meg a bizottság: „[...]nagyszerű emléke legyen a zsidóságot ért hatalmas szerencsétlenségnek, 2., nyugodt áhítat és kegyelet színhelyéül az egyes gyászolóknak, tehát nem felnagyított méretű sírkő." Emellett illeszkednie kellett a parcellák heterogén jellegéhez és a nagyobb tömeg befogadására is alkalmasnak kellett lennie. Az irányelvek tartalmaztak kikötéseket az emlékmű esztétikájára vonatkozóan is: „Mellőzendő minden olyan szobrászati elem, mely a zsidó vallás értelmében amúgy is tiltott, tehát emberi vagy állati alakok ábrázolása, de figyelembe veendő az is, hogy a Dávid csillag inkább harci jelvény, mint kegyeleti attribútum, tehát erősen kiemelve nem alkalmazandó." A formai megoldásokra is kitért a dokumentum, „nyitott vagy zárt csarnokot" megjelölve. Büdzsé tekintetében az emlékmű megépítésére jelentős összeget, 800 000 Ft-ot határozott meg.

Hoch István bizottsági tag mellett az ismert építész, Hajós Alfréd is részletes bírálatot közölt a pályaművekről, majd egy közös bizottsági bírálat is született. Ebben különféle indokok szerepeltek, volt olyan pályázó, akinél a terepadottságok rossz kihasználását kérték számon, volt, ahol túl „alpári" volt a terv stílusa, másnál a tervezésben való járatlanságot kifogásolták. Sajnos maguk a pályaművek nem maradtak fenn, csak a bírálatokból következtethetünk tartalmukra, esztétikájukra. A sikertelen pályázat ellenére a kiírók előrelépésként értékelték az előzőhöz képest, mivel olyan látványelemek is megjelentek, amelyeket később hasznosíthattak a megbízandók.

Márciusban érkeztek be az újabb pályaművek,[14] de júniusban újabb elutasító leveleket küldött ki bizottság, amely ellen két esetben is kifogással éltek a pályázók (Wessely Mikós építész-iparművész és a Zsidó Egyetemi Szervezet részéről), számon kérve a pályázati és a döntéshozatali folyamat átláthatatlanságát. Végezetül a bírálóbizottság egy kollektív megoldás mellett döntött, és Hermányi Iván műépítészt kérte fel a feladatra a bizottsággal való közös munkára. Hajós Alfréd a döntés alkalmával felkészültsége mellett két okból is alkalmasnak tartotta Hermányit a feladatra, egyfelől a vészkorszak során elszenvedettek alapján, másrészt a zsidó hagyományhoz való kötődése miatt: „Tekintettel, hogy a nevezett Auschwitzban volt, lelkébe belegyökerezett a fájdalom, együttérzés azokkal akik nem élték túl a háborút, hanem elpusztultak.", valamint a Rabbiképző Műszaki Tanácsadójaként kapcsolatban áll a „zsidó érzelemvilággal". Később a bizottság képviseletét Hajós Alfréd felügyeletére bízták.

Az emlékmű elkészülésének utolsó szakasza

1949. április 7-én a pesti Chevra Kadisa tisztújító ülésen az újjáválasztott elnök, Steiner Marcell legfontosabb feladatának a már a megvalósuláshoz közel álló mártíremlékmű megépítését tartotta. 1949 májusában kezdődött meg az emlékmű építése a rákoskeresztúri temetőben, ám a legégetőbb kérdés a Chevra Kadisa számára továbbra is a nevek bevésése volt. Nem volt egyértelmű a szervezet számára, hogy kiknek a nevei kerüljenek fel erre az emlékműre. Az *Új Élet*ben több felhívást is közzétettek a mártírok nevének felvésésével kapcsolatban: „felkérjük mindazokat a hozzátartozókat, akik halottaik megörökítése iránt még nem intézkedtek"[15], de megjelent külön felhívás a Bergen-Belsenben elhunytak nevei kapcsán is.

---

[14] A pályázatra érkező pályaművek a következők alkotóktól és építészirodáktól érkeztek: Komlós Frigyes, Hermán István, Abádi Ervin, Hermann Lipót, Pallós Artúr, Merényi és Váradi, Diamant Róbert, Flóris Norbert, Mácsai János, Blassberger János, Fleiner András, Kaufmann Terézia, Wessely Vilmos, Vajda Zsigmond, Sebők Imre.

[15] 1947-ben kettő, 1948-ban egy darab, 1949-ben négy felhívás jelent meg az *Új Élet*ben.

A felállitandó emlékmű terve

Ismerjük Schäfer Zsigmond, budapesti ügyvéd levelét, aki szorgalmazta a Chevra Kadisánál, hogy legyen kiemelt szempont a zsidó közéleti és országos jelentőségű személyek nevének feltüntetése is. Számos koncentrációs tábor túlélőinek csoportja ekkora már összegyűjtötte saját halottjai névlistáját. Emiatt e nevek felvésése már a kezdetektől biztos volt. Ennek megfelelően külön oszlopot kaptak például a bori munkaszolgálat áldozatai.[16] A nevek felvésése pedig oly módon történt, hogy egy sorba került az elhunyt neve és a születési dátuma.

A Chevra Kadisa iratanyagából az is világosan kiderül, hogy a felvésendő nevek mennyisége jelentősen hullámzott a tervezés, majd a megkezdődő építkezés során. Kecskeméti György az alapkőletételkor még 10 000 név bevéséséről beszélt. Az építés folyamán azonban már csak 3000 név felvitelét tervezték, majd a végső szám

[16] Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince, 2011. 28.

a felavatáskor 6012 név volt. Ám ekkor rendelkezésre álltak már póthelyek a későbbi „mártírnevek" felírására is. A Chevra Kadisa igyekezett az áldozatok minél szélesebb köréről megemlékezni. Az emlékműre kerülő nevek két forrásból származhattak: 1947 októberében kiküldött felhívás nyomán magánszemélyektől, illetve a vidéki hitközségektől. Utóbbiak esetében az a sajátos helyzet állt elő, hogy a Pesti Chevra Kadisa minden magyarországi hitközségnek kiküldött egy felhívást, amelyben az állt, hogy az adott hitközség „mártírjainak" felvésésére adakozzanak, hogy létrejöhessen a központi emlékmű. Több hitközségi vezető azonban elutasította a hozzájárulást amiatt, hogy már helyben létrehozták az elhunytak neveit tartalmazó emlékműveket, és anyagilag sem tudták volna vállalni a további költségeket.[17]Arra is volt példa, hogy a Chevra újra írt azon hitközségeknek, ahol tudomásuk szerint nem állítottak emlékművet, felkínálva a lehetőséget, hogy a hitközség mártírjai szerepelhessenek a központi emlékművön. A nevek felvésésének költsége soronként 100 forint volt, és a házastársak kerülhettek egy sorba. Ezekből a megkeresésekből 1949 májusából fennmaradt egy lista, amelyen összesen 14 település neve szerepelt. Közülük három hitközségtől maradt fenn elutasító levél (Nagyszékely, Döbrököz, Solt). Nagyszékely válasza az volt, hogy már a járási központjában, Tamásiban épül éppen egy emlékmű. Döbröközben pedig addigra elkészült már az emléktábla, így számukra tárgytalan volt, Solt esetében pedig a településen kívánták felállítani a táblát. 100 forint mai árfolyamon 27 900 forintnak felel meg,[18] vagyis egy hitközség számára gyakorlatilag megoldhatatlan feladatot jelentett volna összes mártírjának feltüntetése. Nagyszékely település válaszában ez az anyagi szempont is megjelenik, ami miatt visszautasítják a lehetőséget.

---

[17] Válaszlevelek Nagyszékelyből és Döbröközből 1949. május 24. Pesti Chevra Kadisa iratai, MZSML XIII. 2. 673.

[18] Danyi Pál: Magyar pénzértékindex – árak és devizák alapján 1754-től. Ártörténet.hu, 2023 https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/ (letöltés ideje: 2024. július 27.)

A szervezetlenséget és a kommunikáció töredezettségét láthatjuk ebben az esetben: a hitközségeknek május 20-án írták a leveleket, és a névsor végleges határidejét május végében jelölték meg. Ezekből a levelezésekből is az látható, hogy nem volt a központi szerveknek igazi ráhatása a távoli vidéki hitközségekre, minden közösség a saját halottait gyászolta helyi szinten, nem volt presztízse vagy jelentősége annak, ha az áldozatok nevei felkerülnek a központi emlékműre.

A Chevra Kadisa – a fennmaradt dokumentumok alapján –, nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az avatás a hazai zsidóság számára jelentős eseménnyé váljon és minél többen vegyenek rajta részt. Steiner Marcell, a Chevra elnökének írásában is központi motívum volt, hogy biztatták a zsidó felekezet tagjait a megemlékezésen való részvételre. Azzal érveltek, hogy a részvétellel eleget tennének vallási kötelességeiknek és a közös megemlékezésnek is. Mindkét írásban egyszerre csatlakoztak a zsidó hagyományhoz, amelyben *Elul* hónap a halottak felkeresésének és a *Szlichot* imák mondásának ideje. Ezért a megemlékezést az első *Szlichot* reggelre időzítették.[19] Másrészt kapcsolódtak ahhoz az új gyakorlathoz, amely közös síremlékekkel és emlékművekkel emlékezik meg a halottakról. „Szinte azt lehetne mondani, hogy az ismeretlenbe elhullottak és a tömegsírba pihenők felett kollektív gyász, és közösségi kegyelet valósodik”[20] – írta Steiner Marcell. Ezzel lehetőséget teremtettek arra is, hogy legyen hova menni meggyászolni a halottakat, akiknek nincs sírjuk. Ebben az esetben a megemlékezés napjának kiválasztása egyszerre illesztette be az eseményt a halottakról való vallási megemlékezés hagyományába, és az áldozatok halálá-

---

[19] *Szelichosz*-napok: tágabb értelemben minden olyan nap, melynek imarendjébe szelichosz is van illesztve. Szűkebb és használatos értelmében a *ros hasónó*t megelőző, illetve a *ros hasónó* és *jom kippur* között levő napok, melyeknek hajnalán a *sacharisz* imát megelőzőleg istentiszteletet tartanak. (Friedman Dénes: Szelichosz napok. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Zsidó Lexikon Kiadóvállalat, 1929. 836.)

[20] Steiner Marcell: Mártírjaink emlékezete Szölichon első reggelén, 1949. Pesti Chevra Kadisa iratai, MZSML XIII. 2. 673.

nak mártírhalálként való értelmezésével („megdicsőült mártírjaink") igazodott az 1945 után kialakuló mártírünnepségek emlékezési gyakorlatához. [21]

Amint közeledett az emlékmű avatásának dátuma, az *Új Élet* egyre többet foglalkozott a témával. Szeptember 5-én tették közzé az emlékmű avatásának időpontját.[22] Ezt követően szeptember 15-én a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) emlékező böjtre hívta a híveket az emlékmű felavatásának alkalmából, ezzel együtt Kecskeméti György egy lírai hangvételű cikkel hangolta az olvasókat, és ismertette az emlékmű elrendezését, a felavatás menetét, az építészek személyét, valamint az emlékmű jelentőségét.[23] Összegezve elmondható, hogy a felsorolt sajtómegjelenéseken kívül korábban az emlékmű építése és a „mártírnevek" gyűjtése jelentőségükhöz képest nem kaptak nagy publicitást.

Az emlékmű recepciója

1949. szeptember 18-án 11 órakor vette kezdetét a megemlékezés. A kormányzat részéről a legmagasabb pozíciójú résztvevő az Elnöki Tanács alelnöke volt. Ezen felül képviseltette magát a rendőrség, a tömegszervezetek, a honvédség, és számos egyház, kivéve a római és a görögkatolikus felekezeteket. Az avatóbeszédek után egy rendőrzenekar gyászindulókat játszott, és sorban az összes jelenlévő szerv (Elnöki Tanács, kormány, főváros) képviselői megkoszorúzták az emlékművet, majd a gyászolók következtek, hogy leróhassák kegyeletüket. Az elhangzott beszédek szónokait három csoportba sorolhatjuk: a zsidó közösség vezetői, a politikai hatalom képviselői, valamint egyházi szereplők. A zsidó közösséget Katona József, a Dohány utcai zsinagóga főrabbija, és Stöckler Lajos, a MIOI és

---

[21] Cohen, Gerard Daniel: War's Wake: Europe's Displaced Persons in the Postwar Order. New York: Oxford University Press, 2012.; Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.):*Ünnep és felejtés*. Budapest: Kalligram, 2018. 87–110.

[22] *Új Élet*, 1949. szeptember 5. 5.

[23] *Új Élet*, 1949. szeptember 15. 5.

Az emlékmű építési munkálatai

a PIH vezetője (1945–1950), valamint Steiner Marcell, a PIH Chevra Kadisa elnöke és a MIOK alelnöke képviselte. A politikai hatalom részéről Bóka László, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára (1947–1950) és Szirmai István, az MDP KV Szervező Bizottság Titkárságának vezetője és a párt „zsidóügyi" megbízottja volt.[24] Az egyházak képviselői Groó Gyula (evangélikus egyház), Viktor János (református egyház), Deák Lajos (Szabadegyházak Szövetsége), és Csiky Gergely (unitárius egyház) voltak. A katolikus egyház „nem képviseltette magát" – ahogy az *Új Élet* fogalmazott.

[24] Szirmai delegálása nem volt véletlen: 1949 januárjában az emlékmű felavatásának évében kezdeményezte a cionista szövetség és mozgalom felszámolását (bár mozgalmi pályáját az 1930-as években maga is a cionista mozgalomban kezdte Erdélyben). 1949 júniusától a Magyar Rádió elnöke lett. 1953-tól az ún. cionista-per előkészítése során maga is vád alá és börtönbe került. 1956 után az új kádári adminisztráció egyik vezető ideológusa lett. Kovács András: *A másik szeme*. Budapest: Gondolat, 2008. 102.; Kenedi János. Egy hiányzó kiállítás képei. *Élet és Irodalom*, 2004. október 15. 11.

Az emlékmű építési munkálatai

A távolmaradás pontos okait nem tudjuk, az egyik magyarázat az lehet, hogy fél évvel a Mindszenty-per után ebben az időszakban kezdett a keresztény felekezetekkel – különösen a katolikus egyházzal – a kiépülő pártállam viszonya jelentősen megromlani és ekkor még a konfliktust hatalmilag lezáró 1950-es ún. állam–egyház-„megállapodás" előtt járunk.

Az emlékműre két felirat került: a *Talmud*ból származó héber felirat: „testvéreink, Izrael fiai, akik lelküket Isten nevének megszentelésére adták", amely a Kidus ha-Sém (Isten nevének megszentelése) zsidó etikai fogalmához kapcsolódik, mely szerint a mártírok önfel-

áldozása Isten neve megszentelésének a legvégső formája,[25] valamint magyar nyelven: „Megölte őket a gyűlölet, őrizze emléküket a szeretet." Utóbbi vezérfonálként tűnt fel az avatóbeszédekben is. A felebaráti szeretetet sok neves zsidó gondolkodó, mint Hillel és Akiva rabbi „a szeresd felebarátodat, mint magadat" elvből kiindulva, a zsidó vallás egyik alaptételének tekintette.[26]

Katona József rabbi a korabeli hagyománynak megfelelően a bibliai zsidó szenvedések sorában helyezte el a vészkorszak borzalmait. Kiemelte azonban a korábbi zsidó áldozatvállalásokat is a magyar hazáért. Megfogalmazta, hogy öt év gyászolás után a szeretet, jóság és összefogás ideje jött el, szerinte ezt üzente az emlékmű is: „[az] emlékezésnek és a kegyeletnek mécsvilágát gyújtsa meg a szívében".[27] Hangsúlyozta, hogy nincs már a magyar zsidók szívében bosszú, és a megmaradt zsidóság részt szeretne venni egy szebb jövő építésében. Stöckler Lajos már egy sokkal aktuálisabb és politikai tartalommal töltött beszédet mondott, hangsúlyozva, hogy „az emlékezés mellett kiolthatatlanul él lelkünkben a hála érzése a hatalmas Szovjetunió népe iránt és benne látjuk jövő életünk biztonságát".[28]

Bóka László, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára beszédének első mondatával az egyre erősödő antiimperializmus légkörében a kozmopolitizmus, a sovinizmus és az imperializmus áldozatairól beszélt. Azokhoz szólt, akik életben maradtak, a fiatalokhoz, hogy azon dolgozzanak, hogy a világon a szocializmus erői uralkodjanak. „Dolgozó Magyarország és a magyar kultúra drága és feledhetetlen nevei" kerültek fel erre az emlékműre, emléküket őrizzük kegyelettel, „De gondoljatok

---

[25] Fényes Mór: Kidus ha-Sém. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Zsidó Lexikon Kiadóvállalat, 1929. 478.

[26] Goodman, Lenn Evan: *Love Thy Neighbor as Thyself*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2008. 13.

[27] Katona József rabbi beszéde 1949. szeptember 18-án a rákoskeresztúri mártíremlékmű felavatásakor, Pesti Chevra Kadisa iratai, MZSML XIII. 2. 673.

[28] Stöckler Lajos beszéde 1949. szeptember 18-án a rákoskeresztúri mártíremlékmű felavatásakor, Pesti Chevra Kadisa iratai, MZSML XIII. 2. 673.

gyűlölettel azokra is, akik ezt az egész világot évek előtt temetővé változtatták". Szirmai István, az MDP és a Függetlenségi Népfront küldöttének egyik mondata később a sajtóban is kulcsmondattá vált, és jól leképezi mindkét politikai beszéd tartalmát és a regnáló hatalom fő mondanivalóját a vészkorszakkal kapcsolatban: „Az igazi szeretet egyben gyűlölet is azok ellen, akik rombolnak, pusztítanak és háborút terveznek". A halottak emléke követeli a fasizmus elpusztítását, új világ építését, amely csak harc árán lehetséges. Szirmaié volt az egyetlen beszéd, amelyben az antiszemitizmus szó felbukkant, összekapcsolva a fasizmus elleni harccal.

A beszédek útjelzők törekedtek lenni, iránymutatások a jövőre nézve, kevésbé szóltak a múltról. A vallási szereplők beszédei a politikai beszédekkel ellentétes üzenetet fogalmaztak meg, amennyiben a bosszú és a harc helyett egy békés és szeretetteli jövő építését szorgalmazták, egy olyan jövőjét, amely az emberek egyenlőségén alapul. A különböző felekezetek alapvetően nem a politikai szólamok mentén, hanem a saját egyházuk tanításainak megfelelő keretrendszerben fogalmazták meg a gondolataikat. Látványosan hiányoztak azonban a korábbi mártíremlékezéseken jelen lévő cionista szervezetek és az általuk képviselt cionista érvrendszer, hiszen épp 1949-től zajlott egy anticionista politika, amelynek első lépése a Cionista Szövetség feloszlatása volt, és amely majd az első „cionista-perbe" torkollott.[29]

A zsidó felekezet szónoklatai kapcsán, meg kell hogy állapítsuk, hogy hiába volt egyértelmű az emlékmű dedikációja (magyarországi zsidó áldozatok), a beszédeket olvasva ez nem tűnhet nyilvánvalónak. Amíg Katona József rabbi például százezernyi magyar mártírról beszélt, addig Stöckler Lajos több mint százezer fővárosi áldozat előtt tisztelgett. Annak ellenére, hogy korábban országossá kívánták tenni az emlékművet a vidéki áldozatok

[29] Bohus Kata: Mártírünnepségek a háború után. *Szombat* 2022/4, 25–29. (https://www.szombat.org/tortenelem/martirunnepsegek-a-haboru-utan, letöltés ideje: 2024. augusztus 1.)

nevének feltüntetésével, ez nem érte el a célját. A „zsidó" szó egyik politikai párt vagy felekezet képviselőjének beszédében sem hangzott el, a „fasizmus áldozatai" „mártírjaink" vagy „vértanúk" kifejezéseket használták.

Közös volt minden beszédben, hogy igyekeztek értelmet találni az áldozatok halálában, és felmutatni azt, hogy ez valamilyen módon mégis része a jövő építésének. Stöckler Lajos: „szeretteink a szabadságért, a békéért, és minden ember egyenlőségéért haltak meg"; Csiky Gergely, az unitárius egyház képviselője: „Minden csepp vér, amely a történelem során ártatlanul hullott: lelki magvetés, amelynek aratása egy új világ"; Steiner Marcell: „hazátokért és zsidóságotokért adtátok az életeteket". Az elhangzott beszédek és az állami szereplők bevonása a zsidó áldozatokat az antifasiszta áldozati narratívában helyezte el.

A sajtóvisszhang vizsgálatára kevés forrás állt rendelkezésre, mivel kevés újságcikk született erről az eseményről, de ebből is levonható néhány következtetés. Az MTI belföldi hírek szekciójában kapott helyet az avatóünnepség. Az MDP és a Függetlenségi Front képviseletében megszólaló Szirmai Istvántól már fentebb idézett mondatot hozta le az összefoglaló is, és az ismeretlen helyen fekvő vértanúk emlékműveként aposztrofálta az emlékhelyet. Elsősorban a politikai megbízottak beszédeiből idézett, ezen kívül Katona József rabbi jobb, közös jövő építése vonatkozó mondata, és Stöckler Lajos a Szovjetuniónak köszönetet mondó beszédrészlete fért bele az esemény összegzésébe. A fasizmus elleni harc, és a harcos, gyűlölni is tudó szeretet fontosságát emelte ki a hírösszefoglaló. A végén, a rövid közlemény nevek szerint, de idézetek nélkül említette meg az egyházi résztvevőket.

A fontos napilapok közül egyedül a *Magyar Nemzet*[30] adott hírt az emlékműavatásról, átvéve az MTI-közleményt. A másik magyarországi magyar lap, ami beszámol az emlékműavatásról, az a *Haladás,*[31] amely a baloldali, antifasiszta Magyar Radikális Párt

[30] *Magyar Nemzet*, 1949. szeptember 20. 29.

[31] Fogadalom a zsidó mártírok emlékműve előtt. *Haladás*, 1949. szeptember 22. 4.

hetilapjaként indult 1945 októberében. Bár ekkora már a párt beolvadt a MDP-be, de az újság valamelyest megőrizte egyedi hangvételét. A cikk nyitómondata már más hangsúlyokról árulkodik: „A zsidó hit megrendítő ősi ceremóniái adtak keretet arra, hogy egy egész ország társadalmának minden rétege megnyilatkozhasson: részvétben, emlékezésben és bűn-bánatban. Igen: 'bűnbánatban is'." Ebből a cikkből kihagyták a gyűlöletre és harcra felszólító mondatokat, inkább azokat a megszólalásokat idézték mind a politikai, mind a vallási szónokoktól, amelyek a békességet, humanizmust, a közös jövő építését hangsúlyozták.

Az *Új Élet* már korábban is beszámolt a mártíremlékműről,[32] az avatóünnepségről pedig címlapos cikként hosszan tudósított.[33] Már a cikk címe is sugallta („Megrázó ünnepélyeséggel a Magyar Dolgozók Pártja, a Népfront, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, és a Kormány képviselőinek jelenlétében avatták fel a rákoskeresztúri temető nagy mártíremlékművét"), hogy a hitközség fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy nemcsak egy vallási, hanem egy állami rendezvény keretein belül került sor az emlékműavatásra. A beszámoló azzal folytatódott, hogy hangsúlyozta az emlékmű monumentalitását, és hogy ez az esemény „kimagaslik a mártíremlékmű leleplezések közül", majd egy hosszú felsorolásban emlékezett meg a politikai vezetés és a fegyveres testületek képviselőinek részvételéről (pl. Népfront és a Magyar Dolgozók Pártja). A hatalom ilyen fokú felvonulását az emberek közötti megkülönböztetést nem tűrő és megszüntető szocialista humanizmus és antifasizmus egyöntetű bizonyítékaként értelmezte:

> „
> *…a Szovjetunió vezette népi demokráciákban, a földnek ezen a békés területén nincs különbség ember és ember között – faja, felekezete, vallása szerint. De erőteljes dokumentálása annak is, hogy teljesen egyek vagyunk a múlt bűneinek mérlegelésében, a fasiszta*

[32] *Új Élet*, 1949. szeptember 5. 5.
[33] *Új Élet*, 1949. szeptember 22. 1–4.

és imperialista gaztettek, a népirtó tömeggyilkosságok legkeményebb elítélésében és annak követelésében, hogy ennek, de még csak hasonlónak sem szabad soha, soha többé előfordulni.

”

Az *Új Élet* úgy definiálta az emlékművet, mint amivel százezernyi mártírjának állított emléket a pesti zsidóság. A cikk szerint, ami közös a zsidó közösségben és az állami szervekben az a fasiszta, imperialista gaztettek és tömeggyilkosságok elítélése. A cikk hangvétele dicsérő, patetikus. A jelenlévők egységét hangsúlyozták, és az emlékmű felavatásának katartikus jellegét a zsidó közösség tagjai számára. A beszámoló tizenötezer főre becsülte az emlékmű avatására érkezett tömeget, amely a következő látvánnyal szembesült:

”

Ilyen maga a terméskőből és márványlapokból alkotott boltozatos pillérsor, az emlékmű erőteljes. Komoran fenséges és egyszerűségében is nagyarányú. Olyan, amely méltó a budapesti zsidóság rettenetes erejű tragikus veszteségéhez és méltó ahhoz a porig sújtottsághoz, amelyet a gonoszság viharának észvesztő pusztítása felett érzünk. A köveknek ez a valóságos beszédes dinamikája érzékelteti meg velünk igazán – amit egyénileg már mindenki elszenvedett, hogy mit is jelent együttvéve és összességében a mi népes családunk vesztesége.

”

Ezt követően az avatási ünnepség menetéről tudósított és a beszédekből idézett a cikk. Az antifasiszta hangvétel miatt a beszámoló nem szólt a zsidóságról és zsidó áldozatokról, csak eufemisztikusan utalt „a mi népes családunkra”, a zsidóságról kizárólag a hitközségi szereplők beszéltek.

Az *Új Kelet*, az izraeli magyar lap szűkszavúan tudósított az eseményről. Mindössze egy rövid hírt közölt, megemlítve a szónokok személyét, de a beszédekből nem idézett. A cikk egyetlen „szubjektív” jellegű észrevétele a cikk végén olvasható: „az ünnepség után megrázó jelenetek játszódtak le, amikor a gyászolókat a síremlék-

hez engedték". Ezzel szemben a New York-i székhelyű emigráns *Magyar Jövő (Hungarian Daily Journal)* hosszabb, féloldalas cikkben írt helyi tudósítója révén az eseményről. Ez egy személyes és patetikus hangvételű írás, amelyben hosszan idézték és értékelték a hitközségi vezetők (Katona József, Stöckler Lajos), valamint az állami és pártküldöttek (Bóka László, Szirmai István) beszédét: „Az elhangzott emlékbeszédek mind-mind megnyilvánulásai voltak annak az akaratnak, amely összefogott a szörnyűségek megismétlésének megakadályozására". A két emigráns lap tudósításában az figyelhető meg, hogy míg az *Új Kelet* kritikusabb és távolságtartóbb volt a magyarországi események iránt, addig a *Magyar Jövő* inkább erősítette a hazai narratívát.

Konklúzió

A rákoskeresztúri emlékművet az építtetői 1949-ben a magyar vészkorszak központi emlékművének szánták. Ezt a státuszt részben ma is őrzi, hiszen az elmúlt 80 év során – sok ez idő alatt megvalósult emlékhely és a változó emlékezetpolitikai rezsimek ellenére – azóta sem épült egy köztéren vagy a zsidósághoz kötődő helyen lévő emlékmű, amely a holokauszt során áldozatul esett valamennyi magyar zsidónak állítana emléket. Az 1949-es a felavatásakor a beszédek alapján – az eredeti szándék ellenére – sokan „Kis-Budapest" áldozatainak emlékműveként hivatkoztak rá, hiába voltak vidéki áldozatok is feltüntetve. Vagyis mintha ez az emlékmű is csak egy lett volna a százszámra felállított lokális emlékművek közül.

A bemutatott források alapján megállapítható, hogy a zsidó vezetők számára különösen fontos volt, hogy amellett, hogy a túlélők és az áldozatok hozzátartozói is magas számban jelen legyenek az emlékmű felavatásánál, ezzel együtt a magasrangú politikai-, társadalmi- és erőszakszervezetek, valamint az egyházak is képviseltessék magukat. Ahogy az avatóbeszédekből és beszámolókból is kitűnt, az emlékmű felavatása erőteljes állami színezetet kapott és elsősorban hitközségi-politikai szempontból volt jelentős, nem a zsidó közösség emlékezete szempontjából. Összességében az avatóünnepség szimbolikus politikai jelentését a következőképpen

értelmezhetnénk: azáltal, hogy az állam elismerte – az új emlékezeti rezsimnek megfelelő antifasiszta keretbe helyezve – az áldozatok szenvedéseit, ezzel a Horthy-rendszer kirekesztő politikája után egyfajta visszafogadási gesztust gyakorolt, megerősítve és legitimálva a zsidóság helyét a háború után épülő, új, szocialista társadalomban.

Irodalomjegyzék

Levéltári források

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár – XIII-2-673 Pesti Chevra Kadisa mártíremlékművel kapcsolatos iratai (1947–1950)

Sajtóforrások

Felavatták a zalai zsidó mártírok emlékművét. *Magyar Nemzet*, 1948. július 7. 4.

Cím nélkül. *Új Élet,* 1949. szeptember 15. 5.

Cím nélkül. *Új Élet*, 1949. szeptember 5. 5.

Felavatták a fasizmus mártírjainak emlékművét. *Magyar Nemzet*, 1949. szeptember 20. 7.

Fogadalom a zsidó mártírok emlékműve előtt, *Haladás*, 1949. szeptember 22. 4.

Megrázó ünnepélyeséggel a Magyar Dolgozók Pártja, a Népfront, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, és a Kormány képviselőinek jelenlétében avatták fel a rákoskeresztúri temető nagy mártíremlékművét. *Új Élet*, 1949. szeptember 22. 1-4.

Zsidó síremlékek Budapesten. *444.hu,* 2023 (https://444.hu/kepek/2023/07/31/ha-ezek-a-nemet-fiatalok-nem-lennenek-senki-sem-hozna-rendbe-a-munkaszolgalatosok-sirjait-a-kozma-utcai-zsido-temetoben, letöltés ideje: 2024. július 31.)

Szakirodalom

Bányai Viktória: Vidéki zsidó iskolák a Holokauszt után: 1945–48. In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2017. 160–172.

Bányai Viktória – Komoróczy Szonja Ráhel: A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés: a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949. In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *Ünnep és felejtés*. Budapest: Kalligram, 2018. 87–110.

Bódi Lóránt: *A kibeszélhetetlen számbavétele – társadalmi diskurzusok a holokausztról a II. világháborút követően (1945–1948),* PhD Diss, Budapest: ELTE, 2022.

Bohus Kata: Mártírünnepségek a háború után. *Szombat*, 2022/4, 25–29. (https://www.szombat.org/tortenelem/martirunnepsegek-a-haboru-utan, letöltés ideje: 2024. augusztus 1.)

Cohen, Gerard Daniel: *In War's Wake: Europe's Displaced Persons in the Postwar Order*. New York: Oxford University Press, 2012.

Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince, 2011.

Danyi Pál: Magyar pénzértékindex – árak és devizák alapján 1754-től. *Ártörténet.hu,* 2023 (https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/, letöltés ideje: 2024. július 27.)

Fényes Mór: Kidus ha-Sém. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Zsidó Lexikon Kiadóvállalat, 1929. 478.

Friedman Dénes: Szelichosz napok. In: Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Zsidó Lexikon Kiadóvállalat, 1929. 836.

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. Budapest: Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

Frojimovics Kinga: 'Landmark-Stones are the Highway toward Martyrdom...': Holocaust Memorial Monuments in Hungary. *Studia Judaica* XIV, 2006. 115–128.

Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó: Izraelita első világháborús emlékállítások és fogadtatásuk Szeged példáján. In: Glässer Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái hármashalmon*. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015. 103–116.

Goodman, Lenn Evan: *Love Thy Neighbor as Thyself*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2008.

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II. 1849-től a jelenkorig*, Pozsony: Kalligram, 2012.

Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák, 1946–1949. *Regio*, 24 (2016) 7–21.

Kovács András: *A másik szeme*. Budapest: Gondolat, 2008.

Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Szerk.: Bohus Kata – Csősz László – Laczó Ferenc. Budapest: Park, 2022.

Neander, Joachim: „Symbolically Burying the Six Million": Post-War Soap Burial in Romania, Bulgaria, and Brazil. *Human Remains & Violence*, 2016/1, 23–40.

Toronyi Zsuzsanna: Bevezető. Források a magyar zsidó kulturális örökségről 1945–1960. In: Toronyi Zsuzsanna (szerk.): *Zsidó közösségek öröksége*. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2010. 7–24.

Young, James E.: *The Texture of Memory Holocaust Memorials and Meaning*. New Heaven: Yale University Press, 1993.